

Poszthumanista heterotopológia

Horváth Márk: *Posztantropocentrikus esztétikai tendenciák a kortárs művészetben 2017–2023*

Szerkesztette Bánki Ákos, Budapest, Garten Alapítvány, 2023, 192 oldal

Egy társszerző munkájáról írni az önkritikához hasonlító vállalkozás. Felveti továbbá az összeférhetlenség kockázatát, hiszen önmagunkkal vagy saját gondolkodási stílusainkkal kapcsolatban lehetetlen külsődleges diskurzív pozíciót felvenni. És mégis jelen szövegben az elvonatkoztatás e műveletére vállalkozom. Recenzióm ezért több mint kritika: sokkal inkább egy konstruktív szellemű reflexív önkritika(ként), önmagammal folytatott párbeszédként olvasandó (ebből következően nem lett volna helyes méltatást írni, hiszen az öndicséret alacsonybecsű műfaj). Nem tartom lehetetlennek a kívülhelyezkedést, a tudomány szelleme pedig nem követel kevesebbet, mint az olvasást elősegítő tárgyilagosság színlelését.

Recenzióm tárgya Horváth Márk esztéta, filozófus új antológiája. Magyarországi olvasók számára talán ismert, hogy jómagam elsősorban filozófiatudományi tárgyú kötetek és szövegek jelentős mennyiségét jegyzem közösen a kötet szerzőjével, ahogyan külön-külön is alkotunk párhuzamosan, jóllehet eszmei szempontból azonos szelvényben. A kötet kétfajta kiadásban látott napvilágot: az egyik viszonylag egyszerű, ám rendkívül színes, gazdagon illusztrált kiadás, a második változatban – a könyvpiaci szempontból jóval egzotikusabb megoldásként – a benne szereplő művészek miniatűr műalkotásaiból állnak a különleges, saját jogon egyedi műtárgyaknak szánt példányok borítói. Az első kérdés, ami felmerülhet az olvasóban: központi fogalomként miért a „heterotópiát” választotta a szerző? Erre vonatkozóan sajnos nem találunk explicit utalást vagy információt a kötetben. A heterotópia fo-

galma Michel Foucault-tól származik, aki ezalatt olyan valóságos tereket értett, amelyek „képviselhetnek, követelhetnek vissza és fordítatnak ki” a hatalom által uralt térstruktúrákhoz képest.¹ Másképpen fogalmazva, szemben az utópiával, amely egy hely nélküli hely, a heterotópia valóságos „ellen-hely”, amely a fennálló kultúra afféle „torz tükréként” működve kifordítja a domináns kódokat, és átforgatja az uralkodó értékeket. További sajátossága a heterotópiáknak, hogy „sokfajta, látszólag összeférhetetlen teret rendelnek egymás mellé”, és „eltorzítják a konvencionális időtapasztalatot”.² Annak érdekében, hogy megfejthessük a címadás talányát, érdemes a kötet szerkesztését is megvizsgálnunk.

Minden heterotóp hely felveti egy heterotopológia lehetőségét is. Jelen kötet háromszatú szerkesztetű: kiállításmegnyitó szövegeket, kritikákat és értekezéseket találunk itt, amelyekből kirajzolódik egy alternatív magyar kortárs művészeti kánon. Olyan ismert élő magyar művészek munkáira való reflexiókat olvashatunk, mint Bánki Ákos, Györfly László, Rózsavölgyi Zsuzsa,³ Szöllösi Géza vagy Szűcs Attila,⁴ de még korai karrierszakaszban lévő művészekről szóló elemzések is helyet kapnak. Például az utóbbi kapcsán két szöveg található a poszthumanista perspektívát explicit művészeti programmá érlelő Lak Róbert műveiről. Olyan heterotopológiát kapunk Horváthtól, amely (szándéka szerint) egy posztantropocentrikus művészeti kánon megalkotását célozná meg, jóllehet elméleti tárgyú *Bevezető*. Ha van átfogó esztétikai program, amely informálja szerzőnk vállalkozását, akkor ez a poszt-

¹ FOUCAULT, Michel: *Más terekről* (1967). Ford. ERHARDT Miklós = *Exindex*, 2004. augusztus 8.

<https://exindex.hu/hu/nem-tema/mas-terekrol-1967/>

² KNIGHT, Kelvin T.: *Placeless places: resolving the paradox of Foucault's heterotopia = Textual Practice*, 2017, Vol. 31., 141–158., 144. A fogalmat Foucault sohasem fejtette ki részletesen, és a jelek szerint hamar megfeledezett róla, ugyanis nem alkalmazta pályája középső és kései szakaszában.

³ Akinek egy munkáját a szerző Lovász Ádámmal közösen is elemezte. HORVÁTH Márk – LOVÁSZ Ádám: *Medúza-morfológiák és meta-*

morfózis. Rózsavölgyi Zsuzsa poszthumán táncművészete = Táncművészet és intellektualitás. VI. Nemzetközi Táncatudományi Konferencia a Magyar Táncművészeti Egyetemen 2017. november 17–18. Szerk. BOLVÁRI-TAKÁCS Gábor, NÉMETH András, PERGER Gábor, Bp., Magyar Táncatudományi Egyetem, 2018, 103–110.

⁴ A Horváth–Lovász szerzőpáros Szűcs művészetéről közös kötetet jegyez, amely a festmények vizualitását asszociatív módon köti össze filozófiai gondolatokkal. HORVÁTH Márk – LOVÁSZ Ádám: *Az eltűnés intenzitásai. Fényjátékok és szóródások: Szűcs Attila festészetében*. Bp., Gondolat, 2020

antropocentrikus heterotópiák keresésének az igénye. Olyan tér- és időtapasztalatok után kutat Horváth, amelyek az emberen túli felé mutatnak. Ennyiben a társszerzős művek kiegészítéseként is olvasható módszertani értelemben az antológia,⁵ a poszthumanista szemléletmód esztétikai alkalmazásaként.

De valóban koherens kötetként értékelendő az antológia? Ha az volt a célkitűzés, hogy a szerző gondolkodásának főbb irányait illusztráló, kézikönyvként is alkalmazható gyűjtemény jöjjön létre, akkor ez minden kétséget kizáróan sikeres vállalkozásnak mondható. Azonban ha eltérő hermeneutikai irányból közelítünk a műhöz, és azt a kérdést tesszük fel, hogy ténylegesen meggyőző módon hozzáad-e valamit a művészek és alkotásaik megértéséhez a kötet, akkor válaszuk jóval ambivalensebb. Amennyiben Horváth célja egy alternatív poszthumanista kánon létrehozása volt – és nincsen erős okunk ennek ellenkezőjét feltételezni –, akkor a művészek és a művek kiválasztásának is elsősorban a posztantropocentrizmusnak mint normatív szempontnak kellett volna alárendelődnie. A lehető legminimalistább és legmegengedőbb definíció értelmében „poszthumanistának” tekinthető bármely mű vagy szemléletmód, „amely posztcentralizációt és posztkivételiséget javasolva rámutat az ember változó és viszonylagos helyzetére egy több-mint-emberi világban”.⁶ Egyszerűbben fogalmazva, „poszthumanista” bármilyen mű, amely az emberi tényezőt egy több-mint-emberiként azonosított világban helyezi el. Ezen minimális kritériumnak kell megfelelnie egy alkotásnak ahhoz, hogy normatív értelemben poszthumanistaként azonosíthatjuk. Bizonyos alkotók esetében harmonizál a Horváth által alkalmazott filozófiai keret és a mellé társított esztétikum, azonban egyes példák esetében jóval esetlegesebbnek érezzük a választást. Az elemzett művek általában posztantropocentrikus fogalmak illusztrációi a kötet keretén belül. És ezzel egy súlyosabb módszertani problémához érkeztünk.

Minél tovább olvassuk a könyvet, annál többet tudunk meg a kortárs posztantropocentrikus filozófiai irányzatokról és az általuk alkalmazott fogalmakról. Szintén betekintést kapunk a kortárs magyar vizuális művészetek világába. Ám ezzel párhuzamban az az érzetünk is támad, hogy a művek maguk nem jutnak szóhoz. Számos példát lehetne találni a kötetből, ám eggyel illusztrálható a felmerülő módszertani dilemma. Rózsa Luca Sára művei

kapcsán egy szakmai zsűri ekképpen fogalmazott: „Rózsa Luca Sára erős, szinte pszichoanalitikus áthallásokkal párosuló alkotásai egy hiteles és nagyon is kortárs festőművészről árulkodnak. Óriási vásznai a reneszánsz portréfestészetre emlékeztetnek, meztelen testeket ábrázolnak egy sajátos, természeti közegben. Rózsat minden festői képessége ellenére azonban nem az ábrázolás vagy reprezentáció módja érdekli igazán, ennél sokkal mélyebbre ás, a szubjektum és a természet pszichológiai szintjeit vizsgálja, az egyes személyiségeken belül uralkodó feszültségekre, sőt, kettősségekre világít rá. Miközben az utópikus Árkádi-át, a mából egy másik világba vezető kiutat keresi, a jövőben vagy a múltban találja magát. Művei túlságosan is illeszkednek bonyolult mindennapjainkhoz.”⁷ Ehhez képest Horváth értékelése szerint „Rózsa Luca Sára alkotásain az antropocén [...] kettőssége erőteljesen mutatkozik meg. Az ökohorrorra vagy a sötét ökológiai megközelítésre jellemző negativitás egyszerre van jelen szobortörvényeire a vad, ember nélküli, sőt talán poszthumán természet túlárado vitalitásával. [...] A geológiai erővé váló vagy összeálló emberi társadalom és technotudományos struktúra sajátos materiális összeállásként tapasztalja meg saját világpusztító hatását.”⁸ Nem célunk igazságot tenni a két értelmezési kísérlet között, még kevésbé megfejteni egyszer és mindenkorra az életmű tényleges jelentéstartalmát. Ám ez a mértékű eltérés mégis zavaró, hiszen nagy távolság van a bensőségességet hangsúlyozó pszichoanalitikus olvasat és az antropocén mint természettudományos hipotézis vagy filozófiai korszellem között. Művészeti programja kapcsán Rózsa kétértelműen nyilatkozik: egyfelől „témáim gyakran az individuum egzisztenciális válsága köré rendeződnek”, másfelől „az emberiség szeret magára úgy gondolni, mint egy természetén kívüli társadalomra. De valójában – jó hír ez vagy sem – organikus részei vagyunk a teljes élővilágnak.”⁹ Gyanítható tehát, hogy ténylegesen egy posztantropocentrikusként értelmezhető törekvés informálja az alkotó munkásságát, ám mégsem találunk Horváth elemzésében olyan művészetelméleti reflexiót, amely ezt pontosítaná. Még kevésbé találunk arra vonatkozóan indoklást, hogy a posztantropocentrizmus nagy irányzategyüttesén belül miért pontosan az antropocénre és nem valamely spirituálisabb tartalmú irányzatra (animizmus? sámánizmus?) kellene gondolnunk.

⁵ HORVÁTH Márk – LOVÁSZ Ádám – NEMES Z. Mária: *A poszthumanizmus változatai. Ember, embertelen és ember utáni.* Bp., Prae, 2019

⁶ STEPIEŇ, Justyna: *Posthuman and Nonhuman Entanglements in Contemporary Art and the Body.* New York, London, Routledge, 2022, 6.

⁷ HORVÁTH Bence: *Mitikus testek és a természet, amiben nem találjuk a helyünket = 444.hu*, 2021. december 1.

<https://jo.444.hu/2021/12/01/mitikus-testek-es-a-termeszet-amiben-nem-talaljuk-a-helyunket>

⁸ HORVÁTH Márk: *Posztantropocentrikus esztétikai tendenciák a kortárs művészetben. 2017–2023.* szerk. BÁNKI Ákos, Bp., Garten Alapítvány, 2023, 166. Az ökohorrort mint perspektívát Horváth az ökológia kapcsán másutt is kifejti. HORVÁTH Márk: *Az ökológia és az antropocén gótikus értelmezései = Helikon*, 2022, 2. sz., 224–240.

⁹ SIPOS Tünde: *Fiatal kortársak XXVIII. – Rózsa Luca Sára = Országút*, 2024. április 3. https://orszagut.com/kepzo_muveszet/fiatal-kortarsak-xxviii-rozsa-luca-sara-sipos-tunde-irasa-5884

Mivel szerzőnk nem definiálja a poszthumán műalkotás fogalmát, ezért elbizonytalanodunk, hogy mely mű miért kerül tárgyalásra a kötet keretén belül. Azaz, nem evidens az olvasó számára az antológia rendeltetése. Ez nem volna problematikus, ha tematikus értelemben holisztikus igényű életművel volna dolgunk, afféle régimódi filozófussal, aki minden elképzelhető témában megnyilatkozott. Horváth és/vagy Horváth–Lovász mint gépi elrendeződés azonban nem egy hagyományos filozófus/szerző, hanem sokkal inkább egy szöveggenerátor, amelynek célja az emberi faj egyeduralmának a lebontása. Ennyiben tehát a posztantropocentrizmus a kötetben is meghatározó téma. Amennyiben érvényes azon megállapítás, hogy a poszt-humanizáló és áttechnicizáló társadalomban „a gépies logika megszállja az emberi kommunikációt és viselkedést, torzítva azt”,¹⁰ akkor e folyamatnak a művészetben is kimutathatók kéne lennie. Minden heterotópia jellemzője, hogy illúziókat termel, miközben kompenzációkat ad.¹¹ Ezért az emberi faj abszolút és viszonylagos státuszvesztésével szemben egyaránt az ember utáni szép mint művészeti eszmény is megannyi örömet nyújt a befogadó számára. Erre vonatkozóan Horváth tolla ludikus elragadtatásoknak enged teret, olyan textuális többletek formájában, amelyek retorikai szempontból a mű eksztatikus csúcspontjainak tekinthetők: „az abnormalitás kulcslyukai megnyúzott redőkként és széttépett réseként hívogatják [...] felbomlóban lévő kezeinket, hogy tágabbra nyissuk a szupernormalitás kapuit.”¹² Amit hiányolunk a kötetből, az a specifikusan művészetelméleti és művészetfilozófiai reflexió, amely megmutathatná számunkra azt, hogy a vizsgált művek pontosan hogyan lépnek ki formai és tartalmi szempontból az emberközpontság ketrecéből. Márpedig az esztétikai elemzési keret vagy egyáltalában bármely koherens esztétikai elmélet jelen kontextusban tapasztalható hiányaért csupán részben képes kompenzálni az olvasót a kétségkívül megkapó elragadtatottság és posztmodernizáló textuális játékoság.

Az ilyen jellegű nehézségek sohasem kerülhetők el egy annyira esetleges, ingoványos és bizonytalan, mindenemű megalapozottságot nélkülöző tudományterületen,

mint amilyen az esztétika, ám tézisünk szerint mégis csökkenthető lett volna e módszertani ambivalenciából fakadó önkényesség kockázata, ha többször juttatta volna szóhoz a szerző magukat a művészeket. Noha ez nem alapkövetelmény, mégis hozzájárulhat egy horizontálisabb esztétikatudományi konstrukcióhoz, amelyben a művészetfilozófus mellett alkotó és alkotás is kommunikálhat. Visszatérve a fenti megfontolásokhoz, Rózsa Luca Sára példája rámutathat, hogy a domináns magyar művészetelméleti hagyomány túlságosan a modern „pszichére” és annak, a pszichológiatudomány mint hatalmi diskurzus által konstruált „bensőségességére” fókuszál, és ideje elhagynunk a pszichoanalitikus értelmezési kereteket, egy kevésbé ember- és pszichéközpontú, antropocén szellemiségű esztétika javára. Ám arra is engedhet következtetni, hogy talán kissé elhamarkodott beleolvasni az antropocén fogalmát mindenbe, ami posztantropocentrikus. Valószínűsíthető, hogy a két végletes ítélet között mozoghat a behatárolhatatlan és detektálhatatlan esztétikai igazság. Utóbbi hiteles reprezentációját még a minden idők egyik legterjedelmesebb esztétikai művének szerzője, a neokantiánus filozófus Nicolai Hartmann is lehetetlennek tartotta, ezért ezt számonkérni bármely esztétán, rendkívül igazságtalan volna. Nem állhat a művészetfilozófus módjában a művész által közvetített esztétikai igazság tényleges megragadása, azon egyszerű okból kifolyólag, hogy a művészet igazsága egy „több mint emberi” dimenziója a létnek, amely még a legtehetségesebb művész keze közül is a néma láthatatlanság tartományába szökik el. A nagy művészek valamit megőriznek a sötétlő azonosíthatatlanságból, azaz, sikeresen elkerülik a reprezentációt, és ebből a kudarcból halmoznak fel többletet „alkotások” formájában. Horváth művéből nem a végső esztétikai igazságot hiányoljuk tehát, hanem azt az esztétikát, amely útjelzőként eligazíthatna bennünket a poszthumán heterotópiák burjánzó valóságában. Ezért mindenképpen szükségeltetik egy szisztematikus igényű esztétikai elmélet, amely irányt szabhat az ilyen tárgyú jövőbeni vizsgálódásoknak, és hozzájárulhat egy koherens poszthumanista művészetdefiníció megalkotásához.¹³

¹⁰ NYÍRI Szabolcs: *Gondolatok az ellenőrzés társadalmá kapcsán. Lábjegyzetek Deleuze és Guattari gépéhez = Metszetek*, 2022, 1. sz., 210–228.

¹¹ Ilyen módon értelmezhető a kompenzációs mechanizmusként és státuszszimbólumként működő (krónikus) online feminizmus a közösségi médiaplatformok heterotopikus világában. Vö. BERRAF, Hana Lina Dalel: *Instagram as a Heterotopia of the Twenty-First Cen-*

tury. The Representation of Women on Instagram in the Post-# MeToo Era = Cultural Perspectives. Journal for Literary and British Cultural Studies in Romania, 2022, Vol. 27., 93–110., 104.

¹² HORVÁTH: *i. m.* (2023), 143.

¹³ Ebben a vonatkozásban ígéretes törekvés Györffy László nemrégiben megjelent kötete. GYÖRFFY László: *Poszthumán stratégiák. Transzgresszív etika és esztétika a kortárs testábrázolásban*. Bp., Prae, 2025